

*Жерж Н. А.,
аспірант, асистент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Національного університету державної податкової служби України*

*Титенко Ю. М.,
магістр з права
Національного університету державної податкової служби України*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕОСУДНИХ ОСІБ

Анотація. Стаття присвячена сучасним тенденціям провадження щодо неосудних осіб в юридичній науці та законодавстві України. Дослідження історичних джерел виникнення та розвитку законодавства щодо діянь неосудних осіб обумовлено проблемами і завданнями проведення правової реформи в Україні та приведення вітчизняних норм до міжнародних стандартів. З іншого боку, механізм захисту прав зазначеної групи осіб, що існує в будь-якій державі, передбачає певну наступність, що ґрунтується на суспільно-правовій практиці.

Ключові слова: кримінальне судочинство, неосудність, недоумство, примусові заходи, законодавство України, експерт, доказування.

Постановка проблеми. В сучасних умовах реалізації судово-правової реформи, особливої актуальності набувають питання провадження щодо неосудних осіб. Пов'язано це, насамперед, з тим, що такі особи є соціально небезпечними через їхню схильність до вчинення правопорушень та суспільно небезпечних діянь, разом з тим вони є найменш захищеною, в правовому аспекті, категорією населення, тому такі провадження повинні здійснюватись з метою належного забезпечення всіх кримінальних процесуальних гарантій їх прав та законних інтересів для подальшого застосування примусових заходів медичного характеру, з метою їх лікування. Проте у чинному законодавстві ці питання не досить чітко врегульовані, що обумовлює слідчі та судові помилки в правозастосовчій практиці.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення невирішених проблем.

Вагомим внеском у розв'язанні даної проблематики стали роботи вітчизняних і зарубіжних науковців та практичних працівників в галузі кримінального процесуального права, зокрема праці О.С. Артеменко, Ю.П. Аленіна, В.М. Верещака, О.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, Б.М. Дердюк, І.В. Жук, П.А. Колмаков, М.В. Костицького, В.Т. Маляренка, Г.В. Назаренка, І.Л. Петрухіна, Б.А. Протченка, Л.Г. Тат'яніної, В.М. Тертишника, Є.Т. Шакаров, С.Л. Шаренко, І.А. Щербак та інших, які присвятили свої праці окремим питанням провадження щодо неосудних і обмежено осудних осіб та застосування до них примусових заходів медичного характеру; в галузі медицини, психіатрії та психології: Д.А. Аменицького, В.А. Гіляровського, М.І. Єнікеєва, М.М. Жарикова, І.І. Завілянського, С.С. Корсакова, М.М. Коченова, Г.В. Морозової, В.Б. Первомайського,

Т.І. Юдіна та інших, які досліджували психічний стан неосудних і обмежено осудних осіб, як під час вчинення злочину, так і після його вчинення, особливості встановлення медичного критерію неосудності та обмеженої осудності.

Метою написання статті є наукове обґрунтування кримінального провадження щодо забезпечення прав і свобод неосудних осіб в кримінальному судочинстві України.

Викладення основного матеріалу. Поняття стану неосудності введено законодавцем у ч. 2 ст. 19 КК України. У ній зазначено, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного, кримінально караного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки [1]. Таким чином, особа, діючи в стані неосудності, фактично не може усвідомлювати три юридично значимих обставини: 1) фактичну сторону своїх дій; 2) соціальну значимість вчинених нею дій, тобто їхню суспільну небезпечність; 3) причинний зв'язок між своїми діяннями та їх суспільно небезпечним результатом.

Кримінально-правове поняття, яке характеризує «неосудність» – «хронічне психічне захворювання» – передбачене в ч. 2 ст. 19 КК України. Воно охоплює всі процесуальні психічні захворювання ендогенного (внутрішнього) або екзогенного (зовнішнього) походження, які мають продовжуваний характер та практично невиліковні. До процесуальних захворювань ендогенного характеру відносять шизофренію, маніакально-депресивний психоз та інші розлади, у виникненні яких головне значення мають внутрішні фактори. До процесуальних захворювань екзогенного характеру відносять такі органічні захворювання, як мозкові травми, різні інтоксикації, у походженні яких головну роль відіграють зовнішні фактори [2, с. 14].

Необхідно зазначити, що поняття «тимчасового розладу психічної діяльності» включає в себе велику групу так званих виключних станів, які носять тимчасові явища. Виключні стани виникають у психічно здорових осіб та закінчуються виздоровленням. Такими станами можуть бути патологічне сп'яніння, патологічний афект, просоночні стани з паморочним порушенням свідомості, алкобольні психози і реактивні стани [3, с. 88].

Звертаємо увагу на те, що «недоумство» є психічним розладом, який проявляється, перш за все, в стійкому зниженні інтелектуальної діяльності. Недоумство може бути вродженим (олігофренія) чи набути (деменція) [4, с. 518]. За ступенем відображення розрізняють три види

олігофренії: дебільність (легкий), імбецильність (середній), ідіотія (глибокий). Підставою для визнання особи неосудною є середній ступінь недоумства чи ускладнена дебільність. Випадки тяжкого недоумства в судовій практиці не зустрічаються, оскільки ідіоти зовсім немічні.

Не є суб'єктом злочину неосудна особа і тому не може нести покарання за його вчинення. Однак у кримінальних провадженнях про суспільно небезпечні діяння, вчинені особами у стані неосудності, проводиться досудове слідство. У цьому випадку проводяться всі необхідні слідчі дії для всебічного і повного з'ясування обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння і особи того, хто його вчинив, а також обставин, які характеризують цю особу та її психічне захворювання.

Вважаємо за доцільне більше уваги приділити сутності поняття кримінального провадження. На думку В.Т. Маляренка і В.Г. Гончаренка, «провадження у кримінальних правопорушеннях це порядок, процедура виконання певних дій на різних стадіях розгляду кримінального провадження і аж до виконання вироків і ухвал суду. Поняття «провадження у кримінальних правопорушеннях» за своїм змістом тотожне поняттям «кримінальний процес» і «кримінальне судочинство» [5, с. 78].

Дослідження історичних джерел виникнення та розвитку законодавства щодо діянь неосудних осіб обумовлено проблемами і завданнями проведення правової реформи в Україні та приведення вітчизняних норм до норм міжнародних стандартів. З іншого боку, механізм захисту прав зазначеної групи осіб, що існує в будь-якій державі, передбачає певну наступність, що ґрунтується на суспільно-правовій практиці.

Кримінальне процесуальне доказування це передбачена законом діяльність суб'єктів кримінального процесу зі збирання (формування), перевірки й оцінки доказів та їх процесуальних джерел, прийняття на цій основі певних процесуальних рішень і наведення аргументів для їх обґрунтування (мотивації) [6].

У більшості процесуальних літературних джерелах слушно зазначається, що метою кримінального процесуального доказування щодо неосудних осіб є встановлення об'єктивної істини. Проблема істини в кримінальному процесі виступає як окремих випадок застосування положень теорії пізнання щодо однієї з багатьох різновидностей пізнавальної діяльності людини. В кримінальному судочинстві процес пізнання концентрується на встановленні фактичних обставин справи [7, с. 163]. Тобто пізнати фактичні обставини по конкретному кримінальному провадженні щодо неосудних осіб означає встановити в ній істину, що значить виконати одне із завдань кримінального процесу, тобто повністю розкрити злочин, що є необхідною передумовою успішного здійснення правосуддя. Щоб повністю розкрити вчинений злочин, потрібно встановити об'єктивну істину [8, с. 137].

Змінюється і вдосконалюється сам процес доказування в кримінальному судочинстві, його правове регулювання: розширюється коло допустимих слідчих дій, вдосконалюється порядок проведення процесуальних дій, застосування технічних засобів тощо, але мета доказування встановлення об'єктивної істини залишається незмінною.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «предмет» означає: «...те, на що

спрямована пізнавальна діяльність...» [9, с. 42]. У теорії кримінального процесу поняття предмета доказування тлумачиться як система (сукупність) фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове і процесуальне значення і є необхідними та достатніми фактичними підставами для вирішення кримінальних проваджень остаточно і по суті. Таким чином, слушним є те, що поняття злочину і предмета доказування за обсягом узагальнюючих явищ співвідносяться між собою як частина і ціле, а їхній зв'язок у процесі доказування проявляється через кваліфікацію злочинних діянь [10, с. 58].

Психічний стан особи впливає на цілий комплекс кримінально-правових та кримінальних процесуальних проявів суб'єкта: сам факт злочину, його характер, обставини вчинення.

Осудність, так само як вина та відповідальність, центральна методологічна категорія права як з погляду її фундаментального теоретичного рішення, так і з погляду практичної цінності та прикладного значення для додержання прав і свобод людини [11, с. 17].

Психічний стан особи, яка перебуває під слідством, визначається судово-психіатричною експертизою, яка призначається слідчим після встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння цією особою.

Відповідно до ст. 509 КПК України призначення експертизи обов'язкове, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними [12].

У разі необхідності здійснення тривалого спостереження та дослідження особи може бути проведена стаціонарна психіатрична експертиза, для чого така особа направляється до відповідного медичного закладу на строк не більше двох місяців. Питання про направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи вирішується під час досудового розслідування ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони кримінального провадження в порядку, передбаченому для подання та розгляду клопотань щодо обрання запобіжного заходу, а під час судового провадження ухвалою суду [13, с. 172].

Ухвала слідчого судді про направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи або відмова у такому направленні може бути оскаржена в апеляційному порядку [12].

Визначаючи вид примусового заходу медичного характеру, суд має враховувати висновок судово-психіатричної експертизи про характер душевного захворювання і заходи, які треба застосовувати до хворої особи. Однак рекомендації експертів для суду не є обов'язковими, оскільки вони встановлюють тип психіатричної лікарні, виходячи лише з психічного стану хворого, без урахування характеру вчиненого ним діяння, що не належить до їх компетенції [14]. Слід зауважити, що до цього часу в Україні немає національної інструктивно-методичної бази для проведення судово-психіатричної експертизи (СПЕ) та оформлення відповідних документів. Використання з

цією метою інструкцій, які діяли у СРСР, слід вважати недоцільним, оскільки вони не відповідають у повному обсязі законодавству України, є застарілими і не враховують певних змін у теорії та практиці судово-психіатричної експертизи [15, с. 25].

Експерти нерідко виносять висновок про необхідність направлення хворого психічним розладом обвинуваченого на лікування до виходу з хворобливого стану з наступним проведенням експертизи [13].

Враховуючи те, що існує тенденція збільшення тяжких злочинів та збільшення кількості осіб, які вчиняють дані злочини, потрібно зосередити особливу увагу на наявності фактів як необгрунтованого призначення судово-психіатричної експертизи, так і не призначення її за наявності для того підстав. Як слушно зазначає В.М. Тертишник, доцільно залучати лікарів-психіатрів для вирішення питання про необхідність призначення судово-психіатричної експертизи, оскільки необгрунтоване призначення експертизи спричиняє необгрунтовані витрати і затягування, а нерідко і порушує права людини [16, с. 999].

Саме тому, в сучасних умовах розбудови правової держави, де людина, її життя, здоров'я, честь та гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, а врахування особливостей її психічного стану на окремих стадіях кримінального процесу є одним із пріоритетних завдань при вдосконаленні кримінального процесуального законодавства, тому потрібно особливо виражено підходити до призначення судово-психіатричних експертиз.

Учений М.С. Строгович писав: «Експерт дає свій висновок про наявність і характер душевного захворювання, виходячи з медичних критеріїв. Висновок же про осудність і неосудність робить слідчий і суд...» [17, с. 428].

Висновки. Як бачимо, дослідження історичних джерел виникнення та розвитку законодавства щодо діянь неосудних осіб обумовлено проблемами і завданнями проведення правової реформи в Україні та приведення вітчизняних норм до міжнародних стандартів. З іншого боку, механізм захисту прав зазначеної групи осіб, що існує в будь-якій державі, передбачає певну наступність, що ґрунтується на суспільно-правовій практиці.

Сучасне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України встановлює дві підстави для застосування примусового лікування: вчинення неосудною чи обмежено осудною особою суспільно небезпечного діяння та суспільна небезпека такої особи. Кримінально-процесуальною підставою для застосування таких заходів є встановлення у відповідному процесуальному порядку фактичних даних, які вказують на кримінально-правові підстави.

Предмет доказування про діяння неосудних осіб можна визначити як сукупність специфічних обставин, що підлягають обов'язковому виявленню й оцінці.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що тільки правильне визначення змісту та елементів доказування у провадженнях про застосування примусових заходів медичного характеру дозволяє чітко визначити межі дослідження і коло обставин, відомості про яких необхідні для встановлення істини і прийняття обґрунтованих процесуальних рішень.

Вважаємо, що наведені вище окремі питання, які стосуються призначення експертиз за новим КПК України, з урахуванням їх значення у кримінальному судочинстві, потребують подальшого вивчення, узагальнення та внесення рекомендацій або коментарів з метою однакового розуміння та практичного використання.

У кримінальному судочинстві актуальним залишається питання досудового розслідування по провадженнях про суспільно небезпечні діяння осіб, визнаних неосудними, а також їх судового розгляду. Компетентні правоохоронні органи зобов'язані встановити коло обставин, які підлягають доказуванню, та провести швидке, повне, об'єктивне та всебічне дослідження цих обставин.

Література:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III.
2. Судебная психиатрия / Метод. пособие. Под ред. Гурьева В.А. и др. – М. : Юристь. – 1998. – 408 с.
3. Шостакович Б.В. Основы судебной психиатрии. – ГУ ВШЭ : Издательство «Высшая школа экономики». – 2005. – 224 с.
4. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. – Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК». – 1995. – 640 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В.Т. Малярника, В.Г. Гончаренка. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К. : Форум, 2004. (втратив чинність). – 492 с.
6. Щербак І.А. Щодо використання у кримінальному процесуальному доказуванні результатів приватної детективної діяльності за законодавством України / І.А. Щербак, А.В. Зубатенко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 1092–1096 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12siazzu.pdf>.
7. Грошевий Ю.М. Докази і доказування у кримінальному процесі : науково-практичний посібник (2-ге вид., стереотипне) / Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський. – К. : КНТ; Видавець Фурса С.Я., 2007. – 272 с. (Серія : Процесуальні науки).
8. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія / С.М. Стахівський. – К., 2005. – 272 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і гол. ред. ВТ. Бусел. – К.- Ірпінь, 2003. – С. 56.
10. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право / Л. М. Лобойко. – К., Істина, 2005. – 350 с.
11. Михеев Р.И. Уголовное право и психиатрия. – Владивосток : 1988. – 416 с.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України, Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI.
13. Ілейко В.Р. Судово-психіатрична експертиза в Україні: основні тенденції розвитку // Архів психіатрії. – 2005. – № 1 – 4 (44-47). – С. 172–174.
14. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1982 р. №2 Бюлетень законодавства і юридичної практики України № 1. – К. : Юрінком, 1995.
15. Первомайський В.Б., Ілейко В.Р., Цубера А.І., Кригіна Л.О., Шурдук В.І. Складання акту судово-психіатричної експертизи: Методичні рекомендації. – К., 1995. – 25 с.
16. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України. – К. : А.С.К., 2003. – 1119 с.
17. Строгович М.С. Курс уголовного процесса: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву / Строгович М.С. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.

Титенко Ю. М. Общая характеристика уголовного осуществления относительно неподсудных лиц

Аннотация. Статья посвящена современным тенденциям относительно осуществления по делам неподсудных лиц в юридической науке и законодательстве

Украины. Исследование исторических источников возникновения и развития законодательства относительно деяний неподсудных лиц обусловлено проблемами и заданиями проведения правовой реформы в Украине и приведения отечественных норм к международным стандартам. С другой стороны, механизм защиты прав отмеченной группы лиц, что существует в любом государстве, предусматривает определенную последовательность, которая основывается на общественно-правовой практике.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, невменяемость, слабоумие, принудительные мероприятия, законодательство Украины, эксперт, доказывание.

Titenko Y. General description of criminal realization is in relation to uncognizable persons

Summary. The article is devoted modern tendencies in relation to realization in matters of uncognizable persons in legal science and legislation of Ukraine. Research of historical sources of origin and development of legislation in relation to the acts of uncognizable persons conditioned by problems and tasks of realization of legal reform in Ukraine and bringing home norms over to the international standards. On the other hand, mechanism of protection of rights for the marked group of persons, that exists in any state, envisages the certain following that is base on publicly-legal practice.

Key words: criminal legal proceeding, diminished responsibility, forced measures, legislation of Ukraine, expert, finishing telling.